

ديوان لغات الترك ÜN BAŞINDAKİ MAKALE

دېوان لغات الترك ün yazma nüshasının birinci sahifesinde diğەر tabirle zah- rında bir imza ile bir de makale vardır. Vaktile eseri istinsah ve tashih ile meşgul olduğum zaman vebu imzadan, bu makaleden bahse lüzum görmemişim. Bugün bu imzadan ve makaleden bahsetmek faideyi mucip olacağını düşünerek kısaca yazmağı münasip gördüm. İmza şudur: محمد بن احمد خطيب داريا عقا لله عنهما. İmza- risinde ۸۰۳ سنه بالقاهره diye bir tarih var fakat tarihin bir kısmı iyice his edilmiyor şimdi şu imza sahibini anlatmak istiyorum:

Müşarünileyh محمد adlı âlim داريا = darya hatibinin oğlu diye meşhur olduğu için imzasını o yolda atıyor. Demek ki داريا hatibi olan zat Muhammed'in kendisi değil babasıdır.

Mezkûr Muhammed'in hüvüyetine gelince حديقۃ الرايحين müellifi kitabının 213 üncü yaprağının ikinci sahifesinde şöyle yazıyor:

محمد بن احمد بن سليمان الانصارى الدهشقى الدارائى — ابن الخطيب الشاعر البليغ الاوحد ولد سنة خمس واربعين و سبعمائة واشتمل بالعلم وشارك فى الفنون واليه المنتهى فى صنعة النظم وفى النثر دون نظمه ماهراً فى اللغة لتزوج الحمد الشيرازى اخته و لازم التصوف آخر عمره توفى فى المحرم او صفر سنة عشرة وثمانمئة الى آخره

Tercümesi: «Ensarlı, Dımışkılı, Davreyyalı S ü l e y m a n o ğ l u Ahmed'in oğlu Mehmet (Hatip oğlu) yahut hatip zade denmekle meşhur bel i ğ, birinci bir şairdir. 745 senesinde doğmuştur ilimler ile meşgul olmuş ve her fende zamanının âlimlerine ortak olmuş bir zattır. Zamanında nazım ve nesir san'atlerinde birinci idi şu kadar varki nesri nazmı derecesinde değildi. Bu zat arapçada çok mahirdi çünkü meşhur kamus sahibi فیروز آبادی bunun hemşiresini almış olmakla arapçayı F i r u z E b a d i 'den mükemmel surette tahsil etmiştir. son vakıtlarında yalnız tasavvuf ile uğraşmış ve (810) senesinin muharreminde yahut saferinde da- ribakaye göçmüştür».

Şu tercemei halden anlaşıyorki mezkûr hatip zade şair, lûgatçı, âlim, müte- fennin bir zat imiş. bir de gerek divanı lûgatı Türk'ün, gerek diğەر aşağıda beyan edeceğim veçhile قانون مسودى nin baş taraflarına vazetmiş olduğu imzaya bakılırsa bu zatın kitap meraklısı olduğu ve mühim kitaplar toplamış bulunduğu da anlaşıl- maktadır. Bu zatın diğەر kitap başlarında da imzasını gördüğüm vardır.

Hatip zadenin divanı lûgatı Türk'ün baş tarafına yazdığı mütalea yahut maka- lesi şudur:

لابدغى ان يعرج على من يقول ان هذا الكتاب بلغة التركان فان هذا القائل غير عارف بلغة الترك ولا بلغة التركان

ايضاً والذي يدل على جهله بالتركية هو ان يحضر من يعرف التركية و يقرأ عليه من الفاظه فان انكرها وقال ليس هذا بكلامنا عرفت ان القائل انه بلغة التركية جاهل بالتركية على ان اللفظة القيقاقية اذ انطلقت بها التركان لا يخرجها ذلك عن كونها قيقاقية وقد وقع ذلك في الفاظ كثيرة استعملها التركان و القيقاق بصيغة واحدة و اما ما يدل على جهله لقيحاقية و اسمائها و امثالها ان غالب من يجيء من تلك البلاد يجيء صغيراً و معلوم ان الصغير لا يحيط بلغة قومه لا ولا الكبير ايضاً لاناراً كثيراً من يولد في بلاد العرب و يشتغل بالعلم تمر عليه الالفاظ الكثيرة من العربية لا يعرف لها معنى حتى يتطلبه في الكتب لابل قد يسمع اللفظة من الكتاب العزيز [*] حتى يتطلبه في الكتب ايضاً و لعمري اذا سألت كثيراً من المستعربين بل من الفقهاء عن قوله عزوجل فضحكت قبشرناها باسحق وعن قوله عزوجل اتينون بكل ريع آية تعيشون لا يعلم ان الضحك . . . (١) و الريع المكان المرتفع و الآية العلامة و امثال هذا كثير و اذا كان التقصير قد وقع . . . (٢) الفاظ كتاب الله عزوجل مع ان الله تعالى حض على تدبره و معرفته فابالك بلغة قوم آخرين . . . (٣) مع ان تأملت بمصنفات كثيرة في التركية مع علمي باللسان فلم اراجع منه ولا اكثر ، . . . (٤) ولا يعرف قدره الا من كان متميزاً في لغة الترك فرحم الله مؤلفه . . . (٥)

Ha tip zadenin şu uzun ifadesi aynen terceme edilecek olursa maksadı anlaşılıyacağından ben bu ifadeyi kendi anlayışına göre izahlı bir surette terceme etmek istedim:

Öyle zan ediyorum ki Kahirede Kıfçaklı birisi varmış bu adam her kim ise Kıfçaklı olmakla kıfçakçayı iyi bildiği gibi türkçeyi de, türkmençeyi de iyi bilirim iddiasında imiş. Bu adama şu divanı lûgatı Türk kitabını göstererek bu kitabın hangi dilde olduğunu sormuşlar.

O da bu kitap türkmencedir demiş.

Şimdi Ha tip zade bu kitabın türkmençe, olmadığı gibi kıfçakca dahi olmadığını belki türkçe olduğunu ispet etmek istiyor fakat meramını ifade ederken o sözü söyleyen kimseyi de nezaketle techil ediyor ve onun türkçeyi, türkmençeyi, bilmediği gibi Kıfçaklı olduğu halde kıfçakçayı da bilmediğini beyan ediyor.

Eserin Türkmençe olmadığını ispat için diyor ki:

Pekâlâ o bu³ kitaba Türkmençe diyor bunun böyle olup olmadığını anlamak için bir Türkmen çağırılım ona bu kitap içindeki sözlerin bir kısmını okuyalım.

O Türkmen «evet bu sözler türkmencedir» derse ne alâ müddeinin davası sabit olur. «Hayır bu türkmençe değildir» derse o zaman müddeinin sözü batıl olur fakat ben eminim ki bu kitabın sözlerini işiden bir Türkmen bu türkmençe değildir diyeceği muhakkaktır. Öyle ise müddeinin davasının butlanı bence şüphesizdir.

Sonra Hatip zade sözüne devam ile şöyle diyor:

Müddei bu kitaba türkmençe diyor bu da pek boşuna değil. Onu aldatan bir nokta var. O da bu kitabın içinde ara sıra türkmen lehçesi üzere kelimeler, türkmen lehçesine göre sözler geçiyor. Fakat bununla kitabın türkmençe olması lâzımgelmez belki kitap türkçedir şu kadar var ki içinde ara sıra türkmençe dahi geçiyor.

Eğer müddeinin anladığı veçhile bir dilde başka dilin kelimeleri geçmek ile o başka kelimeler o dili kendisine çevirecek olsa yahut bunun aksini kabul edecek olsak ya içinde kıfçakca bulunan türkmençe kıfçakca olmuş, yahut kıfçakca türkmençe olmuş olur.

[*] Burada kâğıd ezilmiş okunamıyor olmalarıyla olmak mümkündür.

[1] Okunamıyor. الحیض olması mümkündür. [2] okunamıyor. في معاني olması mümkündür. [3] okunamıyor. من الناس و من الناس و من البشر. [4] okunamıyor. لغة olması mümkündür. [5] okunamıyor. و تجاوز عنه olması mümkündür.

Halbuki şu iki fikrin ikisinde doğru değildir.

Sonra Hatip zade sözüne devamla şöyle diyor :

Türkmence ile kıfcağca arasında müşterek birtakım kelimeler var. Bunu müddei hangi tarafa mal etse haksızlık olur o gibilerini müşterek olarak bırakmak lâzımdır.

[Evet insaf da bunu (capeder şöyle ki öyle müşterek bir kelimeyi Türk kullanırsa türkçe, Türkmen kullanırsa türkmence Kıfcağ kullanırsa kıfcağca olur.]

Sonra Hatip zade fazla hiddetle şu sözleri söylüyor :

Şu kitaba türkmence diyen kıfcağlı müddel türkmenceyi, türkçeyi bilmediği gibi kıfcağca da bilmez; kıfcağcayı bilmek bir iki söz söylemek ile değil belki bütün kelimatını, kıfcağca yazılmış bütün şiirleri, kıfcağ dilindeki bütün meselleri bilmek ile olur. Vakıâ kendisi Kıfcağlı ise de âdet olduğu veçhile başkaları gibi o da oradan küçük iken gelmiştir ve herkesin bildiği, teslim ettiği bir kaide varki bu gibi küçükler mensup oldukları kavmin, milletin dilini kavriyamazlar; küçükler şöyle dursun büyükler bile böyledir. Çünkü bir kimsenin mensup olduğu kavmin dilini iyi bilmesi yalnız içlerinde doğup büyümek ile olmaz belki bunun için merak etmek o dilin mahiyetini hususiyetlerini anlamak kavramak için düşünmek, uğraşmak, zihin yormak lâzımdır [hulâsa dil bilmek ayrı bir ilmdir] bu hal yalnız türkçeye mahsus olmayıp başka dillerde de böyledir.

Meselâ aslen arap olmayıpta arap diyarında doğanlar, eğer dil ilmiyle uğraşmamışlarsa arapça konuşsalar bile arapçayı hakkile bilemez; birçok kelimelerin manasını lûgat kitaplarında arayıp bulmadıkça anlıyamazlar.

Müsta'repleri bırakıp asıl arapları alalım onlar da böyle'ir daha ileriye giderek fukahayı nazarı dikkate alalım onlar da böyledirler. Hayatıma yemin ederim ki değil müsta'replere, fakihlere bile فبشرناها باسمحق ayeti kerimesindeki فبشركت kelimesinden ve ونكل ربيع آية تهنون ayeti kerin esindeki ربيع kelimesinden, آت kelimesinden sorulsa lûgatlere, tefsirlere bakmadıkça فبشرك n hayz manasına, ربيع in yüksek yer manasına آت in alâmet manasına olduğunu anlamazlar.

Sonra Hatip zade şöyle diyor:

Şu kitabın hangi dile ait olduğunu bana soracak olursanız cevabım şudur: Bu kitap türkçedir ben bu kararı başkaları gibi gelişi güzel söylemiyorum. Belki bileerek söylüyorum delillerim şunlardır: 1 — Ben esasen türkçeyi iyi bilirim 2 — Türkçe hakkında yazılmış birçok eserler okudum.

Bu sebeplerden dolayı ben bu kitaba türkçedir diyorum ve bu davamda haklıyım.

Sonra Hatip zade şu kitabın kıymeti olup olmadığını beyan ile diyor ki:

Bu kitap çok yüksek, çok kıymetli, çok değerli, çok mühim bir kitaptır. Ben türkçe hakkında yazılmış birçok eserler okuduğum, onları iyice emdiğim halde bu kitap gibisini görmedim. Bu kitap gördüğüm kitapların hepsinden camî' hepsinden mükemmel, lûgatçe hepsinden zengin bir eserdir. Bu kitabın kadrini, kıymetini ancak Türk dilinde temeyyüz etmiş insan bilir. Binaenaleyh bu kitabı yazan zati rahmet ile dua ile yad etmek vazifemdir: Tanrı ona rahmet etsin, kusuru varsa kusurağlarından geçsin (Maalen terceme bitti).

Hatip zade türkçe hakkında yazılmış birçok kitaplar okuduğunu söylemek ile bize oldukça mühim bir malûmat veriyorsa da o kitapların bir listesini yazsaydı çok iyilik yapmış olacaktı. Maamafih şu makalesinden dolayı biz de onu rahmetle anarız.

Hatip zadenin bir imzası da ولی الدین افندی kütüphanesinde 2277 numarada mukayyet nin قانون مسودی nin baş tarafında var.

Hatip zade orada da divanda olduğu gibi imzasını kalınca, tok bir yazı ile yazdıktan sonra nüshanın tamam olup olmaması hakkında beş altı satır hurdece nesh ile yazı yazmıştır ve bu yazıya başlarken داريا محمد ابن احمد خطيب داريا diye başlamıştır. Bu yazının yanında ikinci bir yazı var. O yazıdan anlaşılıyor ki Hatip zadenin lâkabı جمال الدين imiş. Bazı yerlerde ise جمال الدين diye yadedilmektedir. Ben divanın başındaki makalenin yazısı ile mezkûr قانون مسعودی başındaki yazıyı tatbik ettim birbirinin aynı buldum.

داريا kelimesine gelince معجم البلدان bu kelime için Dimişkin غوطه yani en güzel en lâtif parçasında meşhur büyük bir köydür ismi mensubunda şaz olarak denilir diyor onun için حدیقة الراحين müşarünileyhin adını yazarken دمشق داريا = Dimişkin Dareyya köyünden demektir ve müşarunileyhten bahsedilirken ابن خطيب داريا diye bahs edilmektedir. Müşarünileyhin eş'arına gelince divanını görmedim fakat birçok mecmualarda müteferrik eş'arına rastgeldiğim vardır ez cümle Bağdatlı Vehbi kütüphanesinde 1561 numaralı اشعار من تنخبه mecmuasında 26 beyitli bir kasidesi görülmektedir matlai şudur:

هات استقى الصبيا يا بونسي قد فاح نشر الورود والزرجين

Kendi ikrarı veçhile türkçeyi çok iyi bildiğine göre müşarünileyhin belki türkçe şiiri de vardır. Mezkûr قانون مسعودی nin baş tarafındaki imza ve yazıdan başka bir de bir mühür var mühürde şu yazılıdır :

وفق الله للرشاد وسدد الفقير محمد بن احمد

Mevcut karineler gösterir ki bu mühür Hatip zadenin mühürüdür.

حدیقة الراحين e gelince bu eser احمد افندی kütüphanesinde 2196 numarada mukayyet kıymetli bir eserdir.

Müellifi ابو العباس محمد بن عبد الله الظاکی dir. Mukaddimedede beyanına göre ceddî Antakyalı olup ceddinin Antakyada bir camii var imiş ve ceddî Antakya mülhakatından جبل اقرع denilen yerde medfun imiş

Sözlerinden öyle anlaşılıyor ki kendisi 1151 senesinde Şamda doğmuştur.

İptida Şamda okudukları sonra tahsîl ilim için 1166 da Kahireye gitmiş, 1167 de Dimişka dönmüş sonra 1169 da yine Kahireye gitmiş, 1173 te yine Dimişka dönmüş, sonra 1173 te pederile beraber İstanbula gelmiş, İstanbulun birçok ulemasından ders okumuş sonra bir aralık Halebe gitmiş orada okumuş, bir aralık Hicaza gitmiş, Mekke, Medine ulemasından okumuş, sonra yine Dimişka dönmüş, ders okutmağa başlamıştır.

1198 de محمد درويش باشا ile بمليك e gitmiş. Oraya müftü olmuş ise de çok durmamış yine Dimişka dönmüştür. Şimdi bu zat Şam, Halep, Mısır, Mekke, Medine, İstanbulda ders okudukları hoca'arının ve bu hocalarının hocalârinin, onların da hocalarının... tercemeli hallerini yazmış ve eserinin adına حدیقة الراحين demiştir.

Eser 523 büyücek yaprak olup yazısı hurdadır. Zâhirde bir cilt ise de iki cilt sayılabilir. Eserin yazısına, yazının tarzına bakılırsa eser müellif hattı olmak mümkündür diğer kütüphanelerde nüshası yoktur.

Rifat Bilge

دیوان لغات الترك ÜN TELİFİ TARİHİ

Bence bu telifin başlama tarihi 464, bitim tarihi 466 dir.

Buna delillim üçüncü cildin sonunda nâsihnü müellif nüshasından naklettiği